

Békés megye török idők utáni újjátelepülése a helynevek tükrében

Jól tudjuk, hogy a mai Békés megye lényegesen nagyobb területű, mint volt hajdanán, hiszen Bihar, Heves, illetve Külső-Szolnok, Arad, Zaránd, Csanád megyéből is kerültek át hozzánk területek. KARÁCSONYI JÁNOS, neves történészünk szerint Békés megye 1279 előtti eredeti határai a következők voltak. Északkeleten a Zsáka és a Darvas közötti *Oros* pusztánál (régén: *Orod* néven), innen nyugat-északnyugat felé, a *bucsa*i pusztánál délnyugat felé fordulva, mindenütt a *Berettyó* régi medrén haladva, a Mezőtúr alatti *Sárkány-fok*-ig tartott a határ. Innentől kezdve egészen *Kunszentmárton*-ig volt a választóvonal Békés és Külső-Szolnok megye között. Ekkor még *Őcsöd*, *Bábocka*, *Kunszentmárton* és *Ecser* megyénkhez tartozott. *Kunszentmárton*-tól délkelet felé fordulva a határ *Fábiánsebestyén*-ig és innen, méginkább délkeleti irányban, *Orosháza*-t felül elkerülve *Apáca*-ig (a mai *Csanádapáca*) haladt. Itt egyenesen keletnek fordult, s ment *Csabá*-nak. A *Fehér-Körös* melletti *Vészé*-t elérve északra visszakanyarodott, s ment *Verebes*, *Bélmegyer*, *Vésztő* felé, s innen *Csökmő*-t is magába foglalva újból *Oros*-nál találkozott az északi határral.

A leírásból ugyan nem teljesen világlik ki, de a helyzet az, hogy Békés megyének a XIII. században nagyrészt természetes határai voltak. Északról a *Berettyó* és a *Hármas-Körös*, nyugatról a *Veker* és a *Kórógy-ér*, délről a *Mágocsi-ér* vagy más néven *Hajdu-völgy* és egyéb kisebb erek, egy kis darabon a *Fehér-Körös*, keleten pedig a *Sarkad* és *Bélmegyer*, *Vésztő* és *Okány*, valamint a *Csökmő* és *Íráz* között levő mocsarak. Közigazgatási székhelye, *Békés*, a megye délkeleti csücskében helyezkedett el. Ma már nehezen hihető el, hogy *Gyula* vára és városa, és az akkor is egyik legvirágzóbb község, *Orosháza* eredetileg, a legrégebbi időkben nem tartozott Békés vármegye joghatósága alá (vö. KARÁCSONYI JÁNOS, *Békés vármegye története*. Gyula, 1896. I, 19–20).

Ha egy kicsit is beletekintünk megyénk történetébe, a települések sorsát tekintve, sommásan a következő képet kapjuk. A XIII. századra *Békés* vára, városa körül kialakult vármegye szépen fejlődött, falvai sorra születtek, alakultak. Jött azonban az 1241–1242. évi tatárdúlás, melynek során, az egyes alföldi megyékben mai számítás szerint a településeknek mintegy a fele elpusztult. Egy régebbi tanulmányomban már két, általam jól ismert települést, Gyomát és Orosházát megvizsgáltam e téren. Eszerint Gyoma határában a középkorban 10 település volt, melyből 8-nak a nevét ma is őrzik a határrészek nevei. Orosháza határában pedig, bármilyen meglepő is a nagy szám, a 23

valamikori faluból csak 6 falu nevét fedezhetjük fel a ma is élő földrajzi neveken. Az Orosháza környékén létezett 23 faluból az 1456. és 1466. évi valamint az 1512. és 1515. évi oklevelek 16-ot már első említésükkor pusztaként rögzítenek. Egyértelmű, hogy ezek a falvak zömében a tatárjáráskor, elenyésző hányaduk esetleg utána szűnhetett meg, de semmiképpen nem a törökök által pusztultak el (vö. HÉVVÍZI SÁNDOR, MNyTK. 170: 67–74).

Szerény számításaim szerint a mai Békés megye területén, a kezdetektől napjainkig, hozzávetőlegesen 290 település volt. A középkori oklevelekben említett birtokokat (feltételezeten lakott helyeket) tekintve azonban van egy bizonytalan pont. Mégpedig az, hogy a felsorolt birtokok közül némelyiknél kétséges az, hogy ténylegesen lakott helyek, falvak voltak-e. Csak egy példát említenék ezzel kapcsolatban. CSÁNKI DEZSŐ a Hunyadiak koráról szóló történelmi földrajzi művének I. kötetében ezt írja a *Sinkavölgye* címszó alatt: „Synkawelgye, Peterkutha al. nom. Zannyayzanthas, Abzakutha, Haromfylev, Thomorchok és Kweghaz nevű birtokok tűnnek fel 1418-ban a Marótiak uradalmában a mai Batonya vidékén ény. felé. Bizonyára nem helységek vagy nem mind helységek voltak” (i. m. I, 744). A fentebb közölt számot tehát ennek tudatában kell szemlélnünk, s a kérdés pontosabbá tétele a feltárt anyag további átgondolását igényli.

Lépjünk azonban eggyel tovább, hiszen bennünket az is érdekel, hogy mely települések álltak még megyénkben, amikor a török elfoglalta ezt a területet, és hány maradt meg a kivonulásuk után. Előadásomban nincs rá mód, hogy a számbavett listákat felsoroljam, ezért hát csak az összesítésnél, a szürke számoknál maradok. Szerencsére Békés megye falvaira vonatkozóan két alapvető munkára is támaszkodhattam e téren. Az egyik GYÖRFFY LAJOS tanulmánya: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Szolnok, 1956), mely az 1571-es szolnoki török defter fordítását tartalmazza, a másik pedig KÁLDY-NAGY GYULA: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása (Békéscsaba, 1982), mely munkákban felsorolt falvak szinte teljesen „lefedik” a mai Békés megyét. Eszerint, összességében a török hódítás kezdeti időszakában még 117 település állott, és a defterek 25 pusztát is megemlítenek. Mondhatni, ebben az időben még virágzó falu volt *Apáti*, *Basarág*, *Csudaballa*, *Ege*, *Félhalom*, *Kakucs*, *Nemeskereki*, *Ölyved*, *Szanna*, *Vesze* – hogy csak néhányat emeljek ki a sorból. A puszták közül 8-at Orosházánál sorolnak fel a defterek, mégpedig: *Apácaegyházá-t*, *Gellértegyházá-t*, *Gorzsás-t*, *Homokegyházá-t*, *Ötszögű-t*, *Szilas-t*, *Tompá-t* és *Zöldes-t*.

Eljött azonban a 15 éves háború. Az 1593 közepén kezdődött török elleni harcokban, különösen pedig annak 1596–98 közötti szakaszában megyénk falvai szinte mind elpusztultak, az egy *Gyulá-t* kivéve. A 15 éves háború után Békés még 1610-ben lakatlan, *Gyúr* és *Berény* lakosai csak 1616-ban kerülnek

vissza. *Endrőd* majd 30 évig üresen áll, s a régen leggazdagabb, legnépesebb községek, mint például *Décse*, *Kondoros*, *Csabacsüd*, *Szénás*, *Szentetornya*, *Csákóhegyes*, *Apáca*, *Orosháza*, *Bábocka* az egész időszakon keresztül hiába várják vissza régi lakosaikat (vö. KARÁCSONYI, i. m. I, 292). És bár a török időszaknak ebben a XVII. századi szakaszában is, a falvak újraterelítésére eleink többször tettek kísérletet, ezek nagy része azonban, sajnos csak időleges próbálkozás volt. Egyik-másik falu igyekezett megerősödni, lakosai más elpusztult települések hátsabb földjeit is kezdték használni, művelni. Így például a doboziak Mezőberény, a gerlaiak Csaba és Mezőmegyer, az ölyvediek a Csaba alatti Kerekegyháza pusztáján is szántottak, vetettek, legeltettek.

Gyula várának 1695. évi visszafoglalása után Békés megye területe a budai kamara adminisztrációja alá került. 1696-ban a kinevezett tisztartó, LINDNER FERDINÁND jelentésében siralmas képet fest a Körösök vidékéről. Az általa felsorolt, Gyulához tartozó 25 település közül egyedül csak *Sarkad*-nál említi meg, hogy: „...benne nagy, szép templom van, bár némileg romos fedél nélküli, áll itt még mintegy 20 ház, és ahogy látni lehet, mintegy 60 ház állt” (KRISTÓ GYULA, Olvasókönyv Békés megye történetéhez. Békéscsaba, 1967. 137–139). A többi falut kivétel nélkül lerombolták, s ezek között találjuk például *Békés*-t, *Berény*-t, *Gyomá*-t, *Szarvas*-t, *Szentandrás*-t stb. És bár újból és újból tértek vissza régi lakosok az elhagyott faluhelyekre, ezek megerősödése a török uralom megszűnésével is nagyon lassan, nehezen ment. Mindenesetre idézett forrásaink alapján tudjuk, hogy 1698 és 1703 között 31 helység települt újjá. Hogy azonban még mindig ne legyen vége a megye szenvedéseinek, ezeket a falvakat a gyulai rácok 1703-ban mind egy szálíg feldúlták (vö. KARÁCSONYI, i. m. 315). Békés megye biztonságos fejlődése csak a rácok 1707. évi kiűzését követően, de különösen 1715-től, a megye újjáalakulása után következhetett be. Innentől kezdve beszélhetünk a falvak, városok újjátelepüléséről, újak születéséről, melynek folyamata még a XX. században is tartott. A legelső korabeli összeírásokból kiderül, hogy 1715-ben 2 város (*Békés* és *Gyula*) valamint 7 falu: *Doboz*, *Gerla*, *Füzesgyarmat*, *Körösladány*, *Öcsöd*, *Szeghalom*, *Vésztő* létezett megyénkben a történeti határok között.

1717-ben 11 falut, 1720-ban 13 községet és 16 pusztát, 1730-ban pedig 19 helységet rögzítettek a feljegyzések (EMBER GYÖZÖ, Az újraterelülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Békéscsaba, 1977).

A falvak újjáalakulásakor nagyon fontos volt azok régi határainak a lehetőségekhez képest pontos számbavétele, azonosítása és leírása. Íme egy példa mutatóban. A *Gerla* és *Csaba* közötti határvonalról Csapó István 60 év körüli tanú 1719-ben a következőket mondta: „Én *Eölyvet*-en laktam török világban, sok ideig pásztor voltam és jártam sokáig minden faluk határát, de bizonyos és felhányt határt *Csaba* és *Gella* között soha nem tudok, hanem a

gellaiak ameddig éltek egyfelől is, másfelől is a csabaiak meddig birták azt jól tudom, a *Böttyök*-ön tul soha sem éltek a gellaiak...; ...A *Szigonfoka* gellai s veszei határ, innen a *Szigonfoká*-n gellaiak éltek és a török világban is birták a *Vanthát*-at...; ... soha sem tudom, sem hallottam, hogy a csabaiak birták volna a *Fabianfoká*-t, hanem mindenkor a gellaiak részére tudom s hallottam hogy volt” (HAAN-ZSILINSZKY, Békés megyei oklevéltár. Bp., 1877. 167). E rövid kis idézetből is kiderül, hogy a valamikori határok megállapításához olyan tanúkat hallgattak meg, akik az adott területet nagyon jól ismerték. Az 1744-ben újjátelepült *Orosháza* határát is azok a pásztorok és gulyások azonosították, akik évtizedekig ott legeltettek az orosházi határban és környékén.

Békés megyében azonban végül is a régiekhez viszonyítva csak nagyon kevés település született újjá. Volt olyan falu, *Nemeskereki*, mely 1721-ben újjáalakult, mégpedig a mostani endrődiek elei szállták meg. Több mint kilenc évig igyekeztek itt gyökeret verni, de a folytonos árvizek miatt lakosai úgy döntöttek, hogy mégis másutt próbálnak szerencsét. Így költöztek aztán 1731-ben e tájtól nyugatabbra, a Hármas-Körös mellé, s így alakították meg a mai *Endrőd*-öt. *Nemeskereki* határa pedig végképp árván maradt, s csak határrésznev őrzi emlékét.

Voltak aztán a falvak, puszták XVIII. századi számbavételénél félreértések is. Így például 1729-ben a gyulai bíró és a gyulaiak emlegették, hogy városuktól délnyugatra, a szabadkai pusztán állott *Szabadka* faluja, melynek akkor még a templomhelyét is meg tudták mutatni. Nevét, állították, a rácoktól kapta. Az igazság azonban az, hogy ily nevű középkori falu megyénkben soha nem létezett, hiszen valójában *Boldogasszonyfalva* állott azon a helyen, mely a török defterekben *Bódokfalva* néven, de már pusztaként szerepel.

1733-ban a megye területén még fellelhető romos templomokat is számba vették a falu pontos megjelölésével. A jegyzékbe vett 30 község közül 19 később újjáalakult.

Napjainkban Békés megyében (Mezőmegyert, Reformátuskovácsházát, Gyomát és Endrődöt is önállóan tekintve – hiszen egyesülésük, összevonásuk nem régi keletű) 80 város és község van, s ezek közül 70-nél a régi, középkori elnevezés szerepel. A mai települések közül még ebben az évszázadban is 25 új helység alakult (a legutolsó Kardos, 1969-ben), s köztük a fentebbivel egybevágóan 10-nek olyan neve van, melynek nics középkori előzménye. Persze olyan is megesett, hogy Orosházától, Szentetornyától észak–északnyugatra a múlt század első felében megalakult egy *Bánfalva* nevű község, melyet Karácsonyi János püspök, történész javaslatára 1901-ben *Gádoros*-ra keresztelték át, mivelhogy annak a régi határán született újjá. Ma is ezt a nevet őrzi.

Mindemellett azonban árnyaltabb képet kapunk régi falvaink neveinek továbbéléséről, ha számításba vesszük a határrészneveket is. FÉNYES ELEK geográfiai szótára, PESTY FRIGYES helynévgyűjtése és a helynévtárak anyagának tanúsága szerint végül is mintegy 170-re tehető azoknak a településeknek a száma, amelyek újjászülettek, vagy ha nem is, de nevük a dülő- és határrésznevekben fennmaradt. Köztük olyanoké is, amelyek már a török időszak előtt elpusztultak. Terjedelmi korlátok miatt csak a Doboz melletti *Maró* falut említeném, melynek egyetlen 1295-ben előforduló okleveles adatát ismerjük, viszont neve a *Marói-erdő* elnevezésben ma is él, Doboz határában.

HÉVÍZI SÁNDOR

A spontán névkorrelációs rendszer alakulása a XVIII–XIX. századi helységneveink körében¹

1. A spontán korreláció fogalma. – A természetes helységnevéadásban gyakran előfordul az a jelenség, hogy több elnevezendő település rendelkezik azonos névadó vonással, így több helység kapja meg ugyanazt a névformát az ország területén. A különböző helységeket jelölő azonos településnevek használata félreértésekre, téves lokalizálásra adhat alapot. Ilyen esetekben, a névcserle lehetőségétől eltekintve, a névadók legegyszerűbben úgy szüntethetik meg a homonímiát, hogy a település egy másik jellegzetes sajátosságát (pl. a folyó nevét, amelynek partján fekszik; lakóinak nemzetiségét, foglalkozását; a település jellegzetes növényének nevét stb.) is beemelik az adott helység nevébe differenciáló jelző formájában. Az így létrejött megkülönböztető jelzőkkel egyénített, azonos alapnevet tartalmazó helynevek korrelációban állnak egymással, illetve (ha fennmaradt) az alapnévi alakkal. Ugyanígy az is gyakori jelenség, hogy egy egységes falu kettébomlik, s az így keletkezett települések elkülönülésüket az azonos (régebben közös) alapnévi formához illesztett egyénítő jelzővel is hangsúlyozzák. Ha a jelzővel való megkülönböztetés a nép ajkán keletkezik, tehát nem hivatalos úton, valamely hatóság kezdeményezésére jön létre, s p o n t á n keletkezésű n é v t a n i

¹ A cikk 1996-ban készült szakdolgozatom kivonata. A dolgozatban a helységnevek leírásakor Lipszky helynévtárának helyesírását követtem.